

LITHVANICA ALITER

[recenze]

[2021]

Ilja Lemeškin : *Lithuanica aliter*. Lietuvių kalbos institutas, Vilnius 2019; tvrdá vazba, 440 stran, 300 výtisků, ISBN 978-609-411-255-3.

BILLĒMAI BHE ERSINNIMAI je název řady, v níž posuzovaná kniha vychází co svazek 2. Pod číslem 1 vyšly roku 2015 ve Vilniusu v nakladatelství Vaga *Studies in Old Prussian*, které sepsal William R. Schmalstieg a k vydání připravil Pietro U. Dini (480 stran, 400 výtisků, ISBN 978-5-415-02384-4). Obě díla mají do detailů stejný grafický styl a vysokou knižní kultúru; že první vyšlo v nakladatelství, jež v litevských poměrech odpovídá českému Odeonu, kdežto druhé vydal Ústav pro jazyk litevský Litevské akademie věd, bereme za organizační nahodilost: důležitá je jednota publikační řady BILLĒMAI BHE ERSINNIMAI.

Co znamená ten podivný název? Jde o umělý jazykový útvar poskládaný z autentických grafických slov staropruských památek: spojka *bhe* je v nich doložena více než čtyři sta krát, což nepřekvapuje: znamená prostě «a»; slovesné tvary *billēmai* i *ersinnimai* jsou naopak dvě hapax legomena: *billēmai* se vyskytuje pouze v pasáži «Bože, Tobě vyslovujeme / pronášíme chválu a díky»; *ersinnimai* je při svém jediném výskytu uplatněno záporně jako *ni ersinnimai*, a to v pasáži «Před Bohem musí člověk vyznat všechny hříchy: i ty, o kterých nevíme / které neznáme». V předmluvě ke svazku 1 je umělé spojení *billēmai bhe ersinnimai* přeloženo jako «mluvíme a poznáváme» a vykládá se takto: «mluvíme o své vlastní kultúře a přitom si uvědomujeme, jak moc je v ní přítomna kultúra světová»; záměr tedy zní: vykročit z úzce jazykového do široce kulturního.

Nemám žádnou vědomost o tom, zda se již připravuje svazek 3, natož co v něm bude; s potěšením však konstatuji, že dvojice svazků 1 a 2 již sama o sobě zajímavě naplňuje ono heslo tvořené dvěma staropruskými slovesy: číslo 1, *Studies in Old Prussian*, s podtitulem «A critical review of the relevant literature in the field from 1975 until 2005» skutečně shrnuje, co se o staré pruštině za poslední desetiletí namluvilo, tedy napsalo; číslo 2, *Lithuanica aliter* (bez podtitulu), předvádí, jak se staropruský materiál má jinak (latinsky *aliter*), totiž nově a pořádně zkoumat v celoevropských kulturních souvislostech. Součástí té jinakosti je i fakt, že kniha, jež soustavně zkoumá jazykové památky (staro)pruské, se nejmenuje *Pruthenica*, jak bychom očekávali, nýbrž *Lithuanica* : vysvětlení snad vzejde na závěr této recenze.

V dalším budeme jazyku staropruskému říkat prostě jen «pruský»: žádná střední ani nová pruštiná není; české «staropruský» je kalkem německého *altpreußisch*, kdy bylo nutné vymezit se v němčině proti *preußisch* ve smyslu státně-politickém; autor sám litevsky říká též jenom *prūsu kalba*.

Korpus pruských jazykových památek je malý: Basilejský a Krétský kolofón; Elbingský a Grunauův vokabulár; dvě vydání luteránského Katechismu a Lutherovo *Enchiridion*. Tímto se vyčerpávají pruské texty záměrné, stvořené k tomu, aby fungovaly při jazykové komunikaci v pruštině. Za nezáměrné pruské jazykové památky pokládáme jednak glosy v rukopisech XIII. až XVI. století, jednak příklady uváděné ve vlastivědných knihách o Prusích vydaných v XVI. – XVIII. století: ani jedny ani druhé nesloužily přímo k jazykové komunikaci; první vznikly jako poznámky pro osobní potřebu majitele či uživatele knihy,¹ druhé měly co osobní sbírka povýšit prestiž vlastivědného spisovatele. Zvláštní kategorii pruských jazykových památek představují vlastní jména, osobní i místní, doložená v pruských archívech.

Standardní lingvistický přístup, uplatňovaný od XIX. století, bral veškerý tento materiál jako stopy obzvláště starobylého indoevropského jazyka, dokonce ještě starobylejšího než litevština, jež sama platila za vzor starobylosti; pruské příklady sloužily ke konstrukcím vydávaným za

¹ To platí i o zachovaném úryvku modlitby Páně z počátku XV. století: že takový zápis vznikl, jistě svědčí o společenské potřebě mít základní křesťanský text v ustálené tvaru; nic to však nemění na skutečnosti, že zápis učinil soukromník – nejspíš kněz či řeholník – pro svou osobní potřebu na předmět ve svém osobním držení.

rekonstrukce indoevropštiny, vlastní obsah pruských památek byl přitom irelevantní. Přístup posledních desetiletí, jak jej dokládá Schmalstieg v 1. svazku řady BBE, se od praxe o sto let starší v zásadě neliší; příznačné je, a jednoznačně sympatické, že pruské jazykové památky se dnes co do kvality i spolehlivosti vyhodnocují s mnohem větší opatrností.

Svazek 2 přenáší na kvalitativně vyšší úroveň sám způsob zkoumání oněch památek. Ilja Lemeškin zkoumá výlučně pruské památky záměrné a zkoumá je všechny: nahlíží na ně v evropských souvislostech, vycházejí z jejich funkčně-komunikativního záměru a kulturně-historického žánru; jde přitom z jeho strany o přirozené rozvíjení programu, ke kterému dospěl již dříve: domýšlet starobylé jazykové památky jako texty, totiž kulturně-historické události, jež vznikly v konkrétním prostředí za konkrétním účelem podle konkrétních společenských norem, tehdy a tam platných. Že to v baltistice, potažmo indoeuropeistice zní stále ještě převratně, svědčí už jen proti přežívající praxi: vyžadujeme, aby se to bralo za standard.²

Začněme kolofóny. Tento žánr je v baltickém materiálu nový: kolofón Basilejský byl objeven teprve v roce 1974, Krétský dokonce až 1992. Lemeškinova první zásluha spočívá v tom, že jasně uznal kolofón za samostatný žánr, který nemá nic společného s glosami: glosa je poznámka učiněná do knihy již hotové pro potřeby někoho, kdo tu knihu používá; kolofón je tvůrčí akt dovršující vznik knihy. Uvědomme si, že do vynálezu knihtisku pořídit si knihu znamenalo pověřit konkrétního člověka, aby opsal konkrétní text; z prestižních důvodů, což zakázku přirozeně prodražilo, se mohli pověřit ještě další lidé, aby ten opsaný text iluminovali; vazba do kodexu byla oproti tomu záležitost bagatelní.

Středověká rukopisná kniha nemá titulní list a uchovává se v kodexech pod společnou vazbou s jinými knihami. Pro identifikaci konkrétní knihy v různorodém svazku slouží incipit [latinsky: zde začíná], jímž se daná kniha otevírá, a explicit [latinsky: zde jest vyložen] neboli kolofón [řecky: završení], jímž se uzavírá. Nu a právě při uzavírání knihy – a jedině tam – se může projevit individuální osobnost opisovače: dělník vědy, jenž do té doby zůstal v anonymitě, uvede, kdy svou práci uzavřel, podepíše se, připíše situačně motivované zvolání, jež s obsahem opisované knihy nijak nesouvisí; často přitom právě pro kontrast k universální latině, v níž byla kniha sepsána, navíc použije nějakého divného, exotického jazyka, místně nesrozumitelného. Právě tak vznikly kolofóny pruské: středověký intelektuál pocházející z Prus je stvořil ne ve své zemi, ne v sousední zemi, nýbrž opravdu daleko – jednou v Toskáně, jednou na Krétě (tu tehdy právě ovládali Benátčané).

Lemeškin upozorňuje, že objev obou pruských kolofónů není náhodný, že jde o přirozený důsledek soustavné moderní katalogizace středověkých latinských kodexů: buďme připraveni na to, že se najdou další, a počítejme s tím, že z baltických jazyků bude ve středověkých kolofónech zastoupena právě pruština, tedy ani litevština ani lotyšština. Kritickým zhodnocením všeho, co o kolofónech dosud bylo publikováno, a podrobným rozbořením kolofónů v kontextu jejich výskytu – včetně dohledání folklórních vzorů pro pruské pasáže, což je autorova originální zásluha – dospívá Lemeškin k následujícímu celostnímu výkladu.

• Basilejský kolofón, zvaný tak podle místa, kde byl nalezen, vznikl v noci z 5. na 6. ledna 1369 [o vigiliích svátku Zjevení Páně] v Sieně. Jeho pruská pasáž je tříkrálová koleda, jež se obrací na konkrétní místní – sienskou, toskánskou, italskou – osobnost jménem Antonio Bonachi. Kolofón napsal a knihu, již uzavírá (traktát *Questiones meteororum* francouzského učenice Nicolas'e Oresme'a, ≈ 1322 – 1382), opsal nejmenovaný Prus z družiny litevského knížete Butauta-Jindřicha, jenž doprovázel císaře Karla IV. na jeho triumfální cestě Itálií v letech 1368–1369. O Butautovi a jeho družině pruských intelektuálů pojednává Lemeškin obsáhle: uvádí přitom další

² Připomeňme Lemeškinův revoluční počín obsažený v jeho knize *Sovijaus sakmė ir 1262 metų chronografas* (Vilnius 2009): známý příběh o litevském pohanství, který baltistika již dávno extrahovala z jisté kroniky sepsané církevní slovanštinou, přečetl Lemeškin jako vůbec první badatel v celku oné knihy; díky tomu našel na jiných místech téhož díla jeho funkční a strukturní paralely, jimiž se dosud nikdo nezabýval, a kroniku, jež sama o sobě baltisty vůbec nezajímala, dokázal vyložit jako mimořádné státotvorné gesto, kdy se kultura čerstvě zaniklé Kyjevské Rusi po prvé vědomě dává do služeb Litevského velkoknížectví.

kolofóny, kde se pruský intelektuál podepsal, aniž uplatnil pruský jazykový útvar. Sám za sebe si dovolím přidat, že skutečnost, že v Basilejském kolofónu se opisovač nepodepsal, což je flagrantní a bylo jistě vědomé porušení pravidel žánru, koreluje s tím, že kolofón se ve své pruské pasáži, vánoční koledě, jmenovitě obrací na někoho konkrétního, kdo je tímto dán do souvislosti s dokončenou knihou místo opisovače, na Itala Antonia Bonachi'ho.

• Krétský kolofón vznikl 12. listopadu 1440 v městě Chania. Uzavírá traktát *Logica parva* italského humanisty Paula Veneta (≈ 1368 – 1428/1429). Pruská pasáž v kolofónu obsažená se vztahuje k folklórním rituálům stavění májky a vyhánění dobytka na první jarní pastvu. Řádně podepsaný opisovač Petrus Wickerau, Němec, sám prusky neznal, takže pruskou pasáž opsál s chybami. Lemeškin ji na základě důkladné znalosti folklórních vzorců přesvědčivě rekonstruoval a vložil. Heuristický význam Krétského kolofónu spočívá v tom, že svědčí o prestiži předlohy: Wickerau pokládal za potřebné opsat i jemu záhadnou pruskou pasáž, jež byla součástí kolofónu původního; jinak totiž opisovači kolofóny svých předloh neopisovali, nýbrž aktuálně tvořili kolofóny vlastní. O jakou předlohu tehdy na Krétě roku 1440 šlo? O knihu, již vlastnil – a možná i sám opsál – rodilý Prus Petrus Turnau, odchovanec pražské university a stoupenec českého husitství. Ten v roce 1422 strávil několik měsíců na Krétě, a to právě v Chanii, a po svém návratu sepsal v husitské Praze latinskou zprávu o řecké církvi. Osudy a cesty Petra Turnau'a jsou pro historii podrobně zaznamenány v inkvizičním procesu, který byl proti němu veden v roce 1425 (a který ho stál život). Při evropském záběru pátrání můžeme říct, že Petrus Turnau je opravdu jediný Prus, jenž se v relevantním období na vzdálené Krétě doloženě vyskytl.

Kolofón Basilejský stejně jako exotickou pasáž kolofónu Krétského vytvořili pruští intelektuálové, kteří opisovali nejmodernější vědecká díla živých současníků: nešlo přitom o texty kanonické, naopak spíš o rebelské; jejich opisovači tvořili pro exklusivní okruh jasně profilovaných zájemců, sami tak museli být mimořádně zorientovaní v nejnovější vědě. Žili tedy v Evropě druhé poloviny XIV. a počátku XV. století Baltové, najmě Prusové, kteří nejenže prošli evropskými universitami, ale patřili k nadnárodní republice evropských vzdělanců. Kdo byli? kde a z čeho žili?

Lemeškin dokládá, že anonymním autorem Basilejského kolofónu byl vzdělaný Prus z družiny litevského knížete Butauta, syna litevského velkoknížete Kęstutis'e: žil s ním v Praze a doprovázel ho na cestách po Evropě. Ve XIV. století se z Baltů mohl latinským vzdělancem stát jedině Prus: jedině Prusy totiž disponovaly dostatečně silným etnicky baltským měšťanstvem a zároveň byly uznávány za součást latinské Evropy; Livonsko tehdy sice už také patřilo do latinské Evropy, leč bylo demograficky mnohem slabší a etnicky baltské měšťanstvo téměř postrádalo; Litva, ze všech baltských zemí demograficky nejsilnější, zůstávala pro latinskou Evropu stále ještě pohanská, což se změnilo teprve na samém konci XIV. století: za symbolickou událost uzejme zřízení litevské koleje při pražské universitě v roce 1397.

Petrus Turnau, tvůrce či příjemce pruské pasáže kolofónu Krétského,³ již patří do Prahy jiné doby, do Prahy intelektuálního kvasu reformačního, a to opět v evropském rozměru. Turnau se vzdělával na partikulárních školách v Prusích a Lužici, studoval filosofii v Praze a práva v Boloni; pobyl na Krétě a přes Benátky se vrátil do Prahy, kde chtěl nastoupit akademickou kariéru, leč nevyšlo to; pokusil se tedy ve Slezsku a nakonec skončil jako učitel katedrální školy ve Špýru v kurfiřtství Falckém: tam byl také za zastávání, ba veřejné hlásání husitských myšlenek roku 1425 inkvizičně souzen a upálen; jeho latinskou relaci o řecké církvi, sepsanou 1423 v Praze, nutno chápat v kontextu širokého zájmu husitských intelektuálů o alternativní křesťanskou praxi.

Baltský intelektuál Petrus Turnau je jedním z posledních pražských Prusů: husitská Praha se v baltském prostoru již jednoznačně orientovala na Litvu. Etničtí Prusové patřili do Prahy 2. poloviny XIV. století. Ta skýtala mimořádné podmínky: měla novou universitu, založenou 1348,

³ Ve které z uvedených rolí – tvůrce nebo příjemce – pruské pasáže z vlastní předlohy pro opis z roku 1440 Petrus Turnau vystupoval, nedokážeme rozhodnout: jediné důležité ovšem je, že Turnau tak jako tak patřil do exklusivního klubu pruských intelektuálů, kteří si navzájem napříč Evropou posílali hravé vzkazy v knihách, jež profesionálně opisovali.

a byla hlavním městem latinské Evropy, neboť stálým sídlem římských císařů Karla a Václava.⁴ Pro svobodnou pruskou mládež je pražská universita přirozeně spádová: Lemeškin vyjmenovává mnoho studentů, kteří se v dobových matrikách fakulty filosofické a právnické (matriky zbylých fakult, lékařské a bohoslovecké, se nedochovaly) sami spontánně zapsali jako Prusové. Nadto v Praze od roku 1365 sídlí «litevský král v exilu», Butautas-Jindřich, syn vládnoucího velkoknížete Keštutis'e, synovec spoluvládnoucího velkoknížete Algirdas'e, proti kterým se politicky vzbouřil: dal se v Královci katolicky pokřtít, nu a neuspěv na Litvě vojensky, uprchl k římskému císaři do Prahy;⁵ shodou okolností byla císařova manželka Alžběta Pomořanská dcerou jeho sestřenky, tedy blízká příbuzná.

Butautas-Jindřich měl v Praze k císaři bezprostřední přístup a doprovázel ho na jeho italské cestě 1368–1369; samozřejmě však vedl i svou vlastní politickou agendu, nutně v evropském záběru. Butautas-Jindřich si v Praze držel dvůr, a protože jako exulant nedisponoval silou vojenskou, potřeboval o to víc dvořany-diplomaty. Evropsky vzdělaní Litevci po ruce nebyli, evropsky vzdělaní Prusové však ano a v Praze jich bylo hodně. Bylo přirozené, že Butautas se obrátil právě na ně: stáli mu jazykově i kulturně nejbliž. Lemeškin dokládá, kolik Prusů figuruje v 70. letech XIV. století mezi pražskými měšťany a jak významná místa zastávají. Asi nejvýmluvnějším příkladem je, že když pražský arcibiskup Jan z Jenštejna, po králi druhá nejsilnější postava v zemi, roku 1390 cítí, že umírá, přijde ho vyzpovídat a udělit mu poslední pomazání «kněz Petr, řečený Prus».

V rámci celoevropského filologického pátrání Lemeškin navíc doloží, že historický příběh Butautův je totožný s literárním narativem německé básně z poslední třetiny XIV. století, po prvé vydané roku 1826 pod názvem *Littauer*; německá filologie roku 1899 ztotožnila autora této básně se Schondoch'em, který napsal báseň *Königin von Frankreich*. To jen potvrzuje, že Litevec Butautas byl ve svém pražském exilu osobou evropsky známou a významnou. Při hledání stop po Butautu-Jindřichovi a jeho okolí učiní Lemeškin zásadní objev historicko-archeologický: zjistí, že známe, kde byl Butautas v Praze pohřben, že byl pohřben do stejného hrobu, ve kterém již dříve spočinul jeho bratr Survila-Jan (o něm jsme dosud nevěděli), a že ten hrob se dochoval nepoškozen. Nic nebrání tomu, abychom ono místo archeologicky prozkoumali: jde o jedinečnou a nejstarší doloženou antropologickou i genetickou stopu litevského vládního rodu Gediminovců, z něhož pocházejí litevští, polští, čeští i uherští Jagellovci, tedy o záležitost evropskou.

Dovolím si vyzdvihnout ještě jinou evropskou historickou souvislost. Butautův syn Vaidutis – v době vzpoury svého mladého otce byl čerstvě narozené nemluvně – zůstal s matkou na Litvě, držen i vychováván u děda Keštutis'e. Jako jinoch uprchl za otcem do Prahy. Na útěku zjistil, že otec právě zemřel na mor, který Prahu tehdy postihl, a tak pokračoval do Paříže. Tam sám vystudoval universitu a odtamtud ho jeho strýc Jogaila, Butautův bratranec, jenž se mezitím stal polským králem, povolal do Krakova, aby spravoval místní universitu. Litevec Butautas bral do svých politických služeb intelektuály Prusy, protože intelektuálové Litevci ještě nebyli; jeho vlastní syn Vaidutis je prvním etnickým Litevcem, který jako evropský intelektuál nastoupí do politických služeb polského krále Litevce.

Do zcela jiného světa vedou pruské jazykové památky žánru lexikografického: Elbingský a Grunauův vokabulár; obě díla vznikla v Prusích, měla však rozličný osud. Vokabulár Elbingský se dochoval v jediném exempláři jako součást tak zvaného *Codex Neumannianus*:⁶ ten se do knihovny města Elbingu dostal jako dědictví po váženém místním občanu Abrahamu Grübnauiovi

⁴ Karel Lucemburský byl jako český král Karel První; Čtvrtý byl Karel jedinec jako římský císař; Václav Lucemburský byl jako český král Čtvrtý, jako římský císař však První.

⁵ Připomeňme si, že nedlouho předtím, v roce 1358, vyslal císař Karel k právě jmenovaným spoluvládnoucím velkoknížatům svého osobního vyslance, pražského arcibiskupa, s velkorysou politickou nabídkou; žel zůstal tehdy oslyšen.

⁶ Jmenuje se tak podle Ferdinanda Neumanna, který jej v elbingské knihovně roku 1825 po prvé popsal.

(1740–1823), sběrateli knih a starožitností, a což bude nejdůležitější, představiteli slavného kupeckého rodu s dlouhou historií; kodex sám je pak opis starších předloh, pořízený v polovině XV. století. Vokabulář Grunauův pochází z *Preußische Chronik*: tu dovedl její autor Simon Grunau (≈ 1470 – 1530/1537) do roku 1529–1530 a až do konce svého života ji aktualizoval; sám byl přitom očitým svědkem převratných událostí (sekularizace Německého řádu, zavedení luteránství co státního náboženství v Prusích): právě proto se Grunauova Kronika stala důležitým pramenem pruských dějin a byla opakovaně vydávána i všelijak upravována. Tak se stalo, že vokabulář, jenž byl přílohou kroniky, máme hned v několika verzích: jako německo-pruský, prusko-německý, prusko-latinský. Oba vokabuláře, Elbingský i Grunauův, jsou ovšem již pouze mrtvým opisem živoucích předloh mnohem starších.

Skutečnost, že elbingský *Codex Neumannianus* obsahuje tři zákoníky a nakonec vokabulář, vedla až příliš přímočaře k představě, že kniha původně sloužila u soudu: Elbing opravdu byl sídlem řádové komturie; struktúra a lexikální obsah vokabuláře však takovému užití neodpovídají. Lemeškin nabízí jiný výklad, širší a přesvědčivý, postavený na jazykové praxi hansovního svazu, dobře doložené již od XIII. století.

Hansa byla obchodní síť v Severním a Baltském moři. To s sebou přinášelo též hojný, ba soustavný mezijazykový kontakt. Dolní němčina, hlavní jazyk Hansy, měla ve XIII. až XIV. století ještě blízko jak k severštinám (ty se teprve pomalu diferencovaly podle státních útvarů Dánsko, Švédsko, Norsko), tak k nizozemštinám (těm naopak chyběla profilující státnost) a snad i k oběma angličtinám (byly dva různé standardy, vázané na samostatná království Anglie a Skotsko); přicházela však do styku i s jazyky nepříbuznými: na západě s francouzštinou (severní, langue d'oïl), na východě s ruštinou (opět severní). Francouzština, prestižní jazyk vysoké literatury a panovnických dvorů, měla v té době již propracovaný systém jazykového studia a jazykového šíření. Příbuzným jazykům germánským se dolnoněmečtí kupci učili tak, že své syny posílali do smluvně zavázaných rodin jiných hansovních měst, aby se s tamějším jazykem szili na místě: bylo to podobné, jako když německý šlechtic poslal svého syna na výchovu ke dvoru, kde se mluvilo francouzsky. Stejná praxe však fungovala i vůči ruským hansovním městům Novgorodu a Pskovu. Lemeškin cituje dobové právní normy, jež vysílání jazykových učňů na Rus ošetřovaly (chlapec na příklad nesměl být starší dvaceti let), i rukopisné *Ruské knížky*, které pro potřeby takových vznikaly a kolovaly (šlo o tematicky uspořádané německo-ruské slovníčky, jež obsahovaly i celé věty); rozebírá všechny tři *Ruské knížky*, které se dochovaly, a odhaluje jejich strukturální totožnost s oběma vokabuláři pruskými.

V Prusích ovládaných Německým řádem bylo ve městech baltské obyvatelstvo silné jak početně tak ekonomicky: jinak bychom nedokázali vysvětlit, kde se vzaly ty desítky – jistě ke dvěma stovkám – pruských mladíků, kteří se zapisovali na evropské university. O takové obyvatelstvo se přirozeně zajímala i Hansa a jejím kupcům stálo za to naučit se prusky. A tady vstupuje do hry právní kontext Elbingského vokabuláře. Elbing dostal roku 1246 právo města Lübeck. Toto právo bylo pro místně vládnoucí Německý řád nevýhodné, neboť přístav a město Elbing vyčleňovalo z jejich jurisdikce a naopak vevazovalo v mezinárodní obchodní právo Hansovního svazu; právě lübecké právo též výslovně stipulovalo institut jazykového učně. V celku *Codex Neumannianus* představuje sepsané lübecké právo první a největší část (100 stran); přidána jsou pak další práva v kraji užívaná, polské (70 stran) a pruské (20 stran), a nakonec německo-pruský slovník (17 stran): vše naposledy opsáno v polovině XV. století. Uvážíme-li, že *Codex Neumannianus* byl do roku 1823 v držení starobylé kupecké rodiny, vychází nám, že to sotva mohla být kniha, podle které soudil řádový komtur: daleko spíš to byla archivovaná paměť hansovního rodu, který podniká v mezinárodním rozměru.

«Pruské knížky», obdobné *Ruským knížkám* ze sféry Novgorodu a Pskova, vznikaly stejně jako ony od XIII. století, a dokud žily svým účelem, průběžně se opisovaly a přitom rozšiřovaly i upravovaly. V jazykové sféře ruské byly potřebné dlouho, jak o tom svědčí hned tři dochované živé opisy živě potřebného díla, pořízené nezávisle na sobě v letech 1546 – 1607. V té době ovšem pruská města byla již dávno poněmčená, případně popoštěná; pruština dožívala již jen mezi sedláky, tedy daleko od světa zájmu hansovních kupců. Pruské vokabuláře se nám dochovaly už jen jako mrtvé opisy mrtvé záležitosti: pořádkumilovný kupec poloviny XV. století dá opsat

archiválie, jež historicky představovaly rodinné bohatství, ba možná rodinnou pýchu;⁷ mnich dokumentující revoluční změny první třetiny století XVI, jež s sebou nesou nábožensko-politicko-hospodářský rozmach němčiny, cítí potřebu upozornit, že místní jazyk pruský je úplně jiný než němčina, a aby to doložil, opíše něco z dávné «pruské knížky», kterou má mezi svými prameny.

Poslední soubor záměrně vytvořených pruských jazykových památek představují tištěné knihy z XVI. století. Lemeškin správně vyzdvihuje, že knižní produkce Vévodských Prus té doby je relevantní, ba naprosto zásadní pro všechny tři baltské jazyky, pruštinu, litevštinu i lotyštinu. Žel na jeho práci s tímto materiálem je asi nejvíc vidět, že *Lithuanica aliter* ještě není kniha, která jednotlícím gestem shrne dosažené poznání v nový svěbytný celek; takovou knihu přitom právě od Lemeškina máme právo očekávat. Dynamika baltské textové produkce za XIV. až XVI. století je v *Lithuanica aliter* naznačena správně (kapitola 1), leč právě jen naznačena; heuristický potenciál toho, že Vévodské Prusy měly od počátku státní monopol na knihtisk, zůstává pouze zmíněn. Lemeškin se omezuje na dvě speciální otázky dílčí (kapitoly 6 a 7), vůči celku okrajové, aniž dostatečně zdůvodní, proč se zabývá právě jimi. Zmíněné kapitoly 6 a 7, poslední kapitoly knihy, se zabývají dvěma tištěnými *Katechismy*, jež v korpusu baltských tisků jsou zvláštní tím, že v rozporu s dobovou praxí neuvádějí jméno autora: jde o *Pruský katechismus* vydaný v Královci roku 1545 (ještě toho roku vyšlo druhé, opravené vydání) a o *Litevský katechismus* vydaný rovněž v Královci roku 1547; Lemeškin se zaměřuje na osoby jejich autorů.

Litevskému katechismu 1547 říkáme Mažvidův poté, co Jan Safarewicz (1939) rozpoznal v jeho veršované litevské předmluvě akrostich MARTJNVS MASVJDJVS, tedy jméno historicky doložené postavy Martina Mažvida. Ten po roce 1547 vydal několik knih pod svým jménem a díla, kde byl výslovně uveden jako autor, vycházela i po jeho smrti; za svého života vydal Mažvidas v roce 1559 ještě jednu knihu «anonymně», *Forma chrikštima* [Příprava ke křtu a jeho provedení]: i v ní se podepsal akrostichem (jak objevil opět Jan Safarewicz, 1946).

Lemeškin nesouhlasí se Safarewiczovým hodnocením, že Mažvidovy akrostichy jsou nedokonalé: buď nezačínají hned prvním veršem, nebo obsahují redundantní písmena; a protože k Mažvidovi přistupuje jako k plnohodnotnému, evropsky vzdělanému humanistovi XVI. století, který znal a dodržoval kulturní normy své doby, hledá i pro ta nepatřičná písmena interpretaci. Písmena S a M, jež u tisku z roku 1559 v Safarewiczových očích «kazí» akrostich MARTJNVS MASWJDAS, interpretuje Lemeškin jako *SignificaMus* totiž «znamení kříže činíme» a dokládá, že tento slovesný tvar – v autorském plurálu – byl v tehdejší Evropě běžně užíván jako gesto, jímž autor svému dílu žehná. V zásadě souhlasím, jen bych rád věděl, proč autor sahá po morfoloogicky složitějším slovese *significare* místo po prostším *signare* (akrostichová písmena S–M by pak zastupovala *SignaMus*), které samo ve středověké církevní latině již znamená «činit znamení kříže»; právě od *signare* pochází německé *segnen*, české *žehnat*, polské *żegnać* i litevské *žegnóti*.

V akrostichu 1547 pak Lemeškin interpretuje «nefunkční» iniciály prvních dvou veršů, B–J, po kterých teprv přijde vlastní jméno MARTJNVS MASVJDJVS, jako titul *Baccalaureus Juris*, jímž je Mažvidovo jméno naopak úplněho; na konci výkladové pasáže téhož tisku k tomu ještě dohledá akrostich B–J–T–P, jež vykládá *Baccalaureus Juris Titulum Posuit*: vše pevně podepírá evropskou dobovou praxí. Souhlasím s Lemeškinem, že formule *Baccalaureus Juris Titulum Posuit* slouží jako autorovo rozloučení, nechápu však, proč ji překládá «učinil znamení kříže» (strany 305, 362); přijde mi jednodušší přeložit ji «podepsal se».

Všechny Lemeškinovy akrostichy jsou konsistentně vyloženy ze struktury analyzovaných děl a přesvědčivě potvrzeny funkční totožností v mnoha jiných evropských tiscích stejné doby. Vidím nicméně problém, který autor vůbec nevzal v úvahu. Ve svých latinských dopisech (dodochvalo se jich třináct) se Mažvidas důsledně podepisuje všemi tituly, jichž dosáhl, nikdy však jako *Baccalaureus Juris*. Ba co hůř, Mažvidas se právě v období bezprostředně po vydání *Kate-*

⁷ Dokud byla «pruská knížka» potřebná, představovala konkurenční výhodu, takže kupecká rodina si ji schovávala pro sebe a určitě ji nepouštěla do volného oběhu. Stejně tak bylo konkurenční výhodou, když měla rodina soukromé exempláře městských práv z míst, se kterými obchodovala.

chismu 1547, totiž v letech 1548 a 1549, podepisuje latinsky jako jiný bakalář: *Artium Baccalaurus*; v pozdějších dopisech již užívá titulů vyšších: «budoucí pastýř oveček Kristových», «služebník slova Božího», «pastýř», «farář». Jako čerstvý absolvent university je Mažvidas prostě bakalář filosofie, jako ustanovený úředník luteránského státu Vévodské Prusy je kněz spravující konkrétní farnost: v těchto hodnotech se písemně obrací na vévodu co nejvyššího úředníka státu; z povahy dopisů je jasné, že kdyby byl Mažvidas měl ještě titul bakaláře práv, byl by jej použil: to se však nestalo. Že by se Mažvidas v *Katechismu* 1547 okrášlil titulem nepatřičným, je naprosto nemyslitelné. Lemeškin tedy musí doložit, co ve Vévodských Prusích 1. poloviny XVI. století – ve státě, jenž celé Evropě sloužil za laboratoř Lutherovy reformy a kde se právě na rozdíl od latinské Evropy neoddělovala jurisdikce světská od církevní, takže nejvyšší státní zákoník se jmenoval prostě *Kirchenordnung* [církevní uspořádání] – skutečně znamenalo studium práva a titul bakaláře práv; jeho konjektury *baccalaureus in iure canonico* či *utriusque iuris baccalaureus* (strana 333) jsou v tomto kontextu spíše protiargumentem.

U anonymního *Pruského katechismu* 1545, jehož textová struktúra je velmi jednoduchá, ba přímo chudá, Lemeškin vyzdvihuje, že grafický rám titulního listu, stejný pro obě vydání, je po stránce výtvarné mimořádně složitý a bohatý na astronomickou, tedy též astrologickou symboliku: tím se kniha nápadně liší od jiných, které v té době v Prusích vycházely. V souvislosti s astronomickým rozměrem její výzdoby Lemeškin připomíná skutečnost, že v roce 1543 vyšel traktát *De revolutionibus orbium caelestium*, dílo, které Evropu vzrušovalo dlouho předtím, než vyšlo (vycházely zprávy o něm i ukázky z něho), mělo na evropských universitách okamžitý ohlas; autor onoho díla, Mikuláš Koperník (1473–1543), byl navíc soused z Prus Královských.

Pruský katechismus 1545 – na rozdíl od *Litevského* 1547 – neobsahuje žádnou pasáž, kde by šlo uplatnit akrostich. Autor se proto zaměřil na symboliku žalmů 19 a 87, které jsou exponovány hned v prvním řádku dvoustránkové německé předmluvy (platí pro obě vydání). S ohledem na smysl oněch žalmů i na jejich význam v Lutherově argumentaci teologicko-politické; dále pak při uvážení, že oba žalmy jsou výslovně určeny konkrétním osobám (19 Davidovi, 87 pro Kórachovce, čili synům Chóre), Lemeškin upozorňuje, že evropská manýra humanistických jinotajů dovoluje interpretovat číselná určení jako skryté jméno autorovo: David Kóre, kde Kóre znamená Kurš, obyvatel Kuršské kopy. Právě o onom území se v předmluvě *Pruského katechismu* praví, že je tam pruský jazyk nejčistší, a že odtamtud proto vychází i jazyk vydávané knihy. Tuto legitimní hypotesu Lemeškin koreluje s faktem, že mezi prvními studenty, kteří se roku 1543 zapsali na čerstvě otevřenou královeckou universitu, je – s pořadovým číslem 12 – jistý «David Reiman, Pruthenus»; další Prusové mají pořadová čísla až 100, 181, 257, zato těsně před Reimannem, s pořadovými čísly 10 a 11, se zapíší dva Litevci: to jsou první tři etničtí Baltové zapsaní ke studiu na královecké universitě. Bylo by zajímavé, dodává Lemeškin, dohledat k Davidu Reimanovi další archívni svědectví. Totéž bychom si mohli přát i u jeho litevských spolužáků.

Metodologicky se Lemeškin v *Lithuanica aliter* výslovně hlásí k celostní filologii: to je současná podoba i specifická vývojová fáse funkčního strukturalismu, který již bezmála sto let pěstuje a rozvíjí Pražský lingvistický kroužek. Celostní filologie je důsledně sémiologická: pracuje se saussure'ovským bifaciálním znakem a pracuje s ním diferencně. V Saussure'ově pojetí znak neoznačuje něco jiného mimo sebe, nýbrž sám o sobě je nositelem všelijakých hodnot: jakou konkrétní hodnotu znak v tom kterém případě přinese, závisí vždy na komunikační situaci, ve které je užít. Hodnota znaku je důsledně relační, totiž diferencní: vnímáme a vyhodnocujeme, jakou změnu v celkovém smyslu komunikační situace způsobí, když se místo jednoho znaku uplatní jiný. Vzájemné shody při vnímání a vyhodnocování znaků – to nejsou dva odlišné procesy, nýbrž jeden nedělitelný – lze dosáhnout jen díky tomu, že znaky se porovnávají povýtce v ustálených definičních oborech, jejichž struktúry a funkce podléhají společenským normám. Z druhé strany však text jakožto dílo svou vlastní struktúrou ovlivňuje, ba přímo řídí, ve kterých z mnoha možných definičních oborů bude konkrétní znak při konkrétním výskytu skutečně vyhodnocován. A konečně je celostní filologie celostní tím, že důsledně postupuje od celku k částem: výchozím znakem je celý text (dílo), pojatý jako společenský jev, totiž kulturně-historická událost sociálně normovaná; z tohoto celku se vydělují části, jež samy jsou též znaky, a z menších znaků lze vydělit

znaky ještě menší: proces vydělování znaků je vždy konečný a rozklad celostního znaku do znaků elementárních není vlastním cílem interpretace.

I nejstarší baltské jazykové památky jakožto texty-díla jsou znaky. Základní definiční obor, v němž je Lemeškin zkoumá, je žánr, obor výchozí a determinující. Mimořádný význam žánru vyplývá z jeho funkční povahy: právě žánr určuje, v jakých rolích vůči sobě stojí tvůrce a příjemce textu, i co vůbec může být tematem textu. Právě vazba na žánr legitimuje skutečnost, že *Lithuanica aliter* se omezují na jazykové památky záměrné: jazykové památky nezáměrné jsou drobné jazykové útvary, přenesené z textů, kde původně fungovaly v jistém specifickém žánru, do jiných textů s jiným žánrovým určením, jež jejich původní funkci nectí, ba někdy přímo zatemňují.

Hlavní přínos Lemeškinovy práce spočívá v tom, že důsledně a přitom zcela přirozeně postupuje v souvislostech evropských. Žánry nejstarších baltských jazykových památek jsou žánry evropského středověku, případně raného novověku. Chceme-li baltským památkám porozumět správně a úplně, musíme je zkoumat v definičních oborech evropských a porovnávat s památkami dánskými, českými, francouzskými a mnoha dalšími. Pro baltské jazykové památky jsou přitom relevantní hned dva evropské středověky: latinský (římský) a řecký (byzantský); ty musíme rozlišovat a chápat jako kulturní prostory samostatné, byť prostupné a interagující. To vše Lemeškin činí: jeho *Lithuanica aliter* (2019) hledí ponejvíce ke středověku latinskému, jeho *Sovijsaus sakmė ir 1262 metų chronografas* (2009) zcela jednoznačně ke středověku řeckému; jeho nejnovější kniha, *Pranciškaus Skorinos portretas* (2020), pak pojednává právě o tom, jak – když středověk již skončil – oba tyto kulturní světy dokázaly spolupracovat. Podívejme se nyní na Lemeškinovu metodologii podrobněji.

Pruské kolofóny. Kolofón je nepostradatelným funkčním prvkem každé středověké knihy. Platí to i pro užší žánr středověké knihy učené, speciálně též pro knihy filosofické, jež – jsme ve středověku římském, nikoliv byzantském – jsou nutně v nadnárodním jazyce latinském.⁸ Funkční nezbytnost nadnárodní latiny se v kolofónu (a jenom tam) může ještě zdůraznit záměrným užitím jazyka vernakulárního, zvláště je-li místně nesrozumitelný: Lemeškin správně vidí paralelismus mezi pruským kolofónem v učené latinské knize určené pro blíže neznámého významného Itala a kolofónem dánským v neméně učené latinské knize, určené pro kolínského arcibiskupa. Vernakulární pasáž kolofónu navíc skýtá prostor i pro kontrast tematický: učená latinská kniha je hluboce filosofická, kolofón to podtrhne tím, že je lehkomyšlně pijácký, či radostně erotický;⁹ Lemeškin předvádí, jak si pruský a francouzský kolofón shodně říkají o víno. A vyvstává otázka specificky baltská: Po čem sáhne evropsky vzdělaný Prus, když chce do učené latinské knihy připsat něco velmi odlišného ve svém rodném jazyce? Na rozdíl od Francouze nebo Čecha, kteří mají každý svou vlastní světskou vernakulární poesii, plně uzpůsobenou životnímu stylu městskému, disponuje Prus poesii pouze folklórní: ta patří daleko spíše do polopohanského světa rurálního (stavění májky, první jarní vyhánění dobytka) a jen zčásti se dá přenést do jednoznačně křesťanských měst (vánoční, totiž tříkrálové koledy).

Pruské vokabuláře. Právě správným přiřazením k dobovému evropskému žánru, jazykové příručce hansovních kupců, dokázal Lemeškin adekvátně vyložit dvě památky, jež se dochovaly v sekundárních opisech již mimo svůj původní funkční rámec. Přínosný je jeho výklad i tím, že dokumentuje středověkou kulturní sféru, jež působila současně v Evropě latinské i řecké; severoněmecká Hansa se v tomto ohledu podobá Benátské republice.

Baltské tisky. Lemeškin vidí autory prvních baltských tisků, k nimž přibírá i Františka Skorinu, jako účastíky nového evropského žánru, tištěné knihy, a bere je v této roli do všech důsledků vážně. Předpokládá tak o nich, že znají všechny finesy, jež nový žánr s sebou nesl, a že je aktivně uplatňují: sem patří též akrostich a numerická symbolika, stejně jako symbolika tiskař-

⁸ Na periferii latinské Evropy, v Irsku a na Islandě, najdeme pravda ve středověku i učené knihy sepsané v místním jazyce: jsou vzácné a jsou důsledně filologické, nikoliv tedy filosofické.

⁹ Je to stejné, jako když středověký kameník podtrhne sakrálnost gotického chrámu tím, že na jeho stěnu vytesá postavičku, jež s vystrčeným zadkem kálí dolů na zem.

ských klišé. V tomto ohledu je ovšem Lemeškinův přístup nejspíše napadnutelný i nejčastěji napadán: možnosti žánru jsou kulturním statkem širokého společenství, míra jejich využití v konkrétním díle však závisí na možnostech, ba vůbec jen chtění konkrétního tvůrce. Symbolika *Pruského katechismu* 1545, jak ji Lemeškin konsistentně vyložil, je možná právě jen v rámci strukturních vztahů specifického evropského žánru; nelze však tvrdit (a Lemeškin to v daném případě ani netvrdí), že je aktuálně nutná. Lemeškinovo zúplnění akrostichů v *Litevském katechismu* 1547 – stejně jako v *Přípravě a provedení křtu* 1559 – je vnitřně konsistentní skrze své ukotvení v evropském žánru,¹⁰ musí však snést a unést srovnání se vším, co o jejich autorovi jakožto historické osobě víme.

V této souvislosti rozvedme srovnání se Skorinou, kterým Lemeškin sám argumentuje. Doktor František Skorina byl po celý život dostatečně zajištěn: mohl si dovolit studovat na několika evropských univerzitách, poznal umění záalpské (německé, včetně nizozemského a českého) i předalpské (italské), pořídil si vlastní tiskařský stav, najímal pro svůj projekt svrchované umělce a řemeslníky... Bakalář Martin Mažvėdas, autor *Litevského katechismu* 1547, byl jistě stejně horlivý křesťan jako Skorina, neměl však jeho hmotné zajištění, formální vzdělání ani společenské styky: to vše ho při tvorbě omezovalo. Mažvėdas neustále prosil pruský stát o skromný stálý plat, aby se mohl zcela věnovat nábožensko-osvětové činnosti: pruský stát mu však dal statek, ať se živí vlastním hospodařením, a dál se tím odmítal zabývat;¹¹ je obdivuhodné, co vše Mažvėdas vzdor těžkým osobním podmínkám dokázal. Anonymní autor *Pruského katechismu* 1545 sdílel životní osud daleko spíše s Mažvėdem než se Skorinou: to, co si Skorina mohl dovolit jak v Praze, tak ve Vilniusu, bylo v Královci nemyslitelné.

Baltistika naléhavě potřebuje dílo, jež korpus baltických tisků XVI. a počátku XVII. století vyhodnotí celostně. Uvažme jen, co všechno v něm volá po vyložení.

Velkoknížectví litevské. Nutno vyjít z obrovské státotvorné knižní produkce latinské. První litevskou knihou je *Agenda* vilenského kanovníka Martina z Radomi, vytištěná roku 1499 v Gdaňsku hned ve dvou variantách: litevská je tato *Agenda* proto, že vznikla na Litvě pro potřeby vilenského biskupství, aby se vnesl pořádek do rituálních praxe na litevském území. Následují desítky titulů latinských publikací tištěných hlavně v Krakově, ale též v Římě, které litevští katolíci humanisté – litevští proto, že sloužili vrcholným představitelům litevského státu –¹² sepsali na obranu a na politickou podporu Litvy v mezinárodním rozměru: lze si představit litevštější tisky než tyto? Per negationem to potvrzují dva litevské tisky protestantské, adresované Litvě samé, jež vyšly v Královci krátce po sobě: roku 1543 Abraham Kulvietis latinskou *Confessio fidei* oslovuje polskou královnu (a litevskou velkokněžnu), roku 1547 se pak anonymní *Katechismus* obrací na Litevské velkoknížectví jako celek.

Anonymní *Litevského katechismu* 1547 je dána strukturou a funkcí knihy, jež nemilosrdně oslovuje stát odshora dolů. Úvodní latinská disticha říkají mocné říši: tady máš a zachovej se podle toho, jinak přijdou strašlivé následky; kdyby ty verše vydal konkrétní člověk, bylo by to vypovězení války. Latinská předmluva litevskému kléru říká se stejnou neomaleností: situace je hrozná a vy za ni zodpovídáte; pokud jste to dosud nevěděli, teď to víte ode mě a vaše další nečinnost bude jen a jen vaše vina. Až poté se kniha litevsky obrátí na litevský lid a říká mu laskavě, leč revolučně: stát se o vaši spásu nedoveče postarat, postarejte se sami; já kniha vám posloužím jako první pomůcka. Srovnajme toto vše s Františkem Skorinou: ten se též obrací na lid velkoknížectví, vůči státním i církevním strukturám Litvy však diplomaticky mlčí... A to jsme jen v 1. polovině XVI. století.

¹⁰ Lemeškin argumentuje klasickým Cappelliho slovníkem latinských zkratk (1929), vytvořeným na podkladě knižní produkce italské.

¹¹ Úplně stejnou kulturní politiku uplatňoval pruský stát i vůči jiným svým intelektuálům. Ještě doložíme dále, že evropská laboratoř luteránské reformace se vyznačovala opravdu mimořádnou kulturní tupostí.

¹² Sami přitom byli různých národností: Litevci, Poláci, Španělé, Italové, Němci...

2. polovina XVI. století se v Litevském velkoknížectví vyznačuje aktivitou lokálních center pod ochranou místních velmožů: Brest, Nesvěž, Ostrog; všechna ta centra byla nekatolická: kalvínská, ariánská, pravoslavná. Vyšla v nich velká díla, včetně úplných biblických překladů, a to v ruténštině či polštině; na proměnách poměru ruténských a polských náboženských tisků lze dobře předvést střídání funkčních jazyků na Litvě. Teprve v letech 1575 a 1580 vznikají první trvalé tiskárny v hlavním městě Vilniusu, obě katolické. Starší z nich, zvaná jesuitská, po čase vydá vůbec první a již tehdy velmi pozdní katolické reakce na protestantismus: roku 1585 *Catechismus catholicorum*, sepsaný lotyšsky, a to pouze lotyšsky, roku 1595 pak Daukšův *Kathechismus*, sepsaný litevsky, a to pouze litevsky, což je i vůbec první kniha vydaná litevsky na Litvě. Dodejme, že v roce 1575 se ve Vilniusu ustanovila též první tiskárna pravoslavná;¹³ ta v roce 1588 vydala ruténsky tak základní litevské dílo, jakým byla *Třetí Litevská statuta*, a v roce 1598 *Polsko-litevský katechismus* kalvínský.

Do litevsko-polského soustátí patřila v letech 1567–1629 i Ríga, kde byla první tiskárna založena roku 1588 : podle mocensko-politických okolností sloužila katolíkům či luteránům. Z hlediska baltských knih je významná tím, že v roce 1615 znovu vydala trojici protestantských tisků lotyšských – *Enchiridion, Undeutsche Psalmen, Evangelia und Episteln* – s hojnými německými paratexty, jež po prvné vyšly 1586/1587 v Královci. Proti tomu vyšla v Královských – nikoliv tedy Vévodských – Prusích roku 1622 pro katolické potřeby v Livonsku anonymní čtyřjazyčná příručka *Agenda parua* lotyšsko-estonsko-polsko-německá. Další tiskárna na území historického Livonska byla otevřena až roku 1631 v Tartu.¹⁴ Více se zde o historickém území Terra Mariana rozepisovat nemůžeme.

Prusy Vévodské jsou výjimečné tím, že jejich produkce je velmi podrobně a v plné časové kontinuitě historicky zdokumentována; navíc v Prusích od roku 1554 platil knižní monopol: byl jediný tiskař a ten tiskl pro stát. Pruský stát, jenž vznikl co evropská laboratoř Lutherovy reformy, přitom opravdu nehřešil kulturní velkorysostí. Dějiny litevského jazyka hluboce poznamenalo to, že obdivuhodné kulturní počiny, které angažovaní litevští intelektuálové ve Vévodských Prusích vykonali, nepřinesly žádný užitek a neměly žádný dopad, neb pruský stát neprojevil zájem a na jejich vydání neuvolnil peníze:¹⁵ jen pro lhostejnost státu nevyšla Bertkúnova litevská *Biblia* (1590), úplný překlad o 1.900 stranách rukopisu, schválený zvláštní církevní komisí; nevyšla originální kolektivní postilla litevských duchovních, zvaná *Wolfenbüttelská* (dokončena 1573), ani Bretkúnův překlad autoritativní postilly Korvínovy (*Postilla Coruinij in Euangelia Dominicalia*, přeložena 1589). Nic z toho nemohlo ve své době působit, což je nenapravitelná újma způsobená litevskému jazyku. Retrospektivně máme alespoň to štěstí, že Bretkúnova *Biblia* i *Wolfenbüttelská postilla* se dochovaly v rukopisech; litevský překlad postilly Korvínovy se však nedochoval: máme jen dopis ze 14.X 1589, ve kterém Bretkúnas prosí vévodu o peníze na vydání. Těžko odhadnout, kolik dalších litevských textů tehdy vzniklo a zaniklo, protože jim pruský stát ve své osvícenosti zabránil žít.

Důležité je analyzovat korpus pruských tisků též z hlediska funkčních jazyků. Vyskytuje se v nich němčina, polština, pruština, latina a litevština; lotyština sem nepatří.¹⁶ Víme, že pruský

¹³ Skorinova vilenská tiskárna (1522–1525) byla proti tomu pouhou epizodou a příkladem neúspěšného podnikatelského záměru.

¹⁴ V baltských poměrech přitom Livonsko rozhodně nebylo zaostalé: ve Finsku byla vůbec první tiskárna zřízena ještě později, roku 1642 v Turku; obě tiskárny, tartu'ská i turku'ská, byly zřízeny z iniciativy švédského krále, který v oněch městech právě ustanovil university.

¹⁵ Ještě Immanuel Kant (1724 – 1804), nejslavnější postava Vévodských Prus, musel všechny své *Kritiky* (1781–1790) vydat v zahraničí, v Ríze a Liepáji; teprve na konci života mohl své poslední knihy, traktáty mravně-náboženské, vydat v Královci (1793–1798).

¹⁶ Tři lotyšské tisky 1586/1587 vyšly v Prusích čistě technicky co zahraniční zakázka: vše inicioval i platil vévoda kuronský, který navíc, aby šla práce rychleji, poslal do Královce i redaktora a korektory díla; druhé vydání týchž knih se už uskutečnilo v Ríze (1615).

vévoda zval do své země intelektuály litevské i polské s cílem vyvážet skrze ně luteránství na Litvu a do Polska, sousedních katolických zemí, k nimž byl formálně v lenním vztahu: litevský *Katechismus* 1547, jak jsme jej charakterizovali výše, je vzorový nástroj takového vývozu; když se ukázalo, že luteránská reformace na Litvě neuspěje, využil vévoda svých litevských intelektuálů k evangelizaci místních Prusů venkovských. Podíváme-li se na církevní reglementy, *Kirchenordnungen*, což byly – znovu opakujeme – nejvyšší státní zákony (svůj zdroj a předlohu měly v Lutherově *Formula missæ et communionis* z roku 1523), pak vidíme tuto posloupnost reglementových vln: (1) 1525 pouze německy; (2) 1544 německy, polsky a latinsky; (3) 1558 německy, 1559 litevsky,¹⁷ 1560 polsky; (4) 1568 německy, 1571 polsky. První vlna, jež ohlašuje sekularizaci Německého řádu a nástup Lutherovy reformace, je čistě německá; latina se vyskytuje jen ve druhé vlně, spolu s němčinou a polštinou, ne však v dalších; litevština se objeví spolu s němčinou a polštinou ve třetí vlně, ne však ve již čtvrté: ta je pouze německá a polská. Co to znamená? Skutečně plnohodnotné místní jazyky jsou jen němčina a polština, nic víc. O prusčině pruský stát nikdy politicky neuvažoval: místní obyvatelstvo hovořící prusky bylo vždy jen objektem, nikoliv subjektem státní správy; muselo vystačit s elementárním katechismem. Litevština je v Prusích nový příchozí: překvapivé užití latiny (byla jazykem tisků určených na vývoz) ve druhé vlně pruských reglementů (vývoz tohoto žánru nepřicházel v úvahu) nejspíše vysvětlíme tak, že byla určena právě pro Litevce čerstvě pozvané do Prus, kteří německy ani polsky neuměli. A že se litevština po třetí vlně reglementů již neuplatňuje,¹⁸ svědčí o tom, že mezitím v Prusích poklesla na jazyk duchovní správy obyvatelstva politicky irelevantního; fakticky tedy litevština v Prusích funkčně nahradila pruštinu, pro kterou se tehdy již nenašli vzdělaní a politicky plnoprávní mluvčí.

O tom ostatně svědčí zcela unikátní paratextová struktúra pruského překladu Lutherova *Enchiridion* z roku 1561. Kniha začíná nadvakrát: podrobný titulní je vytištěn až na straně 17, za ním následuje (strany 19–24) obvyklá předmluva autorova, přeuctivě adresovaná vévodovi; zato za prvním titulním listem (strana 1) čteme jako vůbec první sdělení knihy rozsáhlý prolog (strany 3–16) od samého vévody: již jen tato skutečnost nemá obdoby v žádném jiném pruském tisku. Ještě překvapivější je ovšem posláni vévodova prologu: vévoda (14–15) naléhavě vyzývá své duchovní (to opravdu byli jeho úředníci pověřeni místní správou), aby pátrali po chytrých pruských chlapcích, nadaných pro další vzdělávání, a jejich rodiče přesvědčili, ať hochy dají na studia, aby z nich byli duchovní, kteří jednou budou spravovat svou farnost přímo prusky, bez tlumočnicků; vévoda se zavazuje, že chlapce bude na studiích sám hmotně vydržovat a ještě jim bude platit stipendium. Tímto prologem je pruské *Enchiridion* 1561 přímo evropský unikát... Další skladba pruských tisků svědčí o tom, že vévodova výzva nedošla odpovědi: pruský stát se proto rozhodl spravovat své místní Balty v litevštině.

Na závěr odpověď na počáteční otázku: Proč se kniha, která v nejširších evropských souvislostech pojednává o kulturně-historickém prostoru pruském, jmenuje *Lithuanica aliter*? Protože zkoumat pruštinu samotnou je směšně málo a zkoumat litevštinu samu o sobě nejde vůbec. Historický prostor Prus byl pro vývoj a fungování litevštiny v mnoha ohledech klíčový a jedině z jeho perspektivy si pořádně uvědomíme, jak se vyvíjela a fungovala litevština ve svém rodném velkoknížectví. Historické konstituování lotyštiny zásadně poznamenala skutečnost, že do roku 1918 nikdy neexistovala lotyšská státnost. Historické konstituování litevštiny je zvláštní tím, že probíhalo paralelně ve dvojí státnosti. Evropská státnost jakožto kulturně-historický rámec se dá uchopit a popsat jedině v souvislostech celé Evropy. Celostně filologická lituanistika nemůže být jiná než celostně evropská.

¹⁷ To je právě to druhé anonymní dílo Mažvidovo, *Forma chrikštima*.

¹⁸ Náklad litevského reglementu 1559 neměl kdo kupovat, a po několik století ležel ve fondu státních rezerv v královeckém hradě.

POZNÁMKA

Tato recenze rehabilituje žánr recenze, jak se pěstoval již před sto padesáti (a možná i více) lety: osobní ponoření jednoho badatele do vědecké otázky, o níž nedávno pojednal jiný badatel; recensent se nezdržuje protokolárním odlišováním, co tvrdí on, co ten, co ještě kdo další: předvádí, jak se publikované dílo dá (a nebo též nedá) využít pro rozvoj oboru. Kdo chce pochopit Saussure'ovu strukturalistickou fonologii a nemá sílu, aby se prokousával jeho dlouhým a věru nesnadno přístupným *Mémoire sur le système primitif des voyelles dans les langues indo-européennes* (1879), udělá nejlépe, když si přečte jeho stručnou recenzi dávno zapadlé monografie Johannes'a Schmidt'a *Kritik der Sonantentheorie* (1895), která vyšla roku 1897 v *Indogermanische Forschungen*; kdo se chce dozvědět, co si o té které lingvistické otázce myslel Saussure'ův žák Antoine Meillet, ať se začte do hojných a podrobných recenzí, jež Meillet psal ve značně osobní poloze pro *Bulletin de la Société de linguistique*. S plným vědomím, že nikdy nedosáhnou jeho hutnosti ani stilové elegance, vzdávám svou recenzi hold Pavlu Trostovi, baltistovi a svrchovaně celostnímu filologu, jenž za svůj dlouhý život nevydal žádnou učenou knihu, zato svou moudrost rozdával ve stovkách kratičkových osobních reakcí, psaných na nejrůznější vědecké podněty.

GENESE TEXTU

Recenze vznikla na objednávku časopisu *Oriens aliter* a tam vyšla v čísle *** s vročením ***; výše uvedená poznámka byla její součástí. V litevském překladu pak recenzi přetiskla *Acta linguistica Lithuanica* (číslo ***, ročník ***).